

‘וְעֵתָהּ לְמָה אָמוֹת’

טיעוני משה כנגד גזרת מותו בפיוט זולת

של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לשבת 'וזאת הברכה'

עדן הכהן

פיוטי שבת 'וזאת הברכה' בקהילות שאחזו במנהג ארץ ישראל הקדום יוחדו בדרך כלל לפרדה עצובה ממשה רבנו, המנהיג והנביא שלא קם כמותו לישראל מעת שנהיו לאומה.¹ מזמורי הלל לגמרה של תורה ושבחם של השוקדים על לימודה, נושאים השכיחים בפיוטי שמחת התורה של בני בבל, אינם מרכז עניינם של פיוטי שבת 'וזאת הברכה' של בני ארץ ישראל. הללו בחרו לעסוק בשבת זו דווקא בתיאור ימיו האחרונים של משה, והרחיבו בעניינים דוגמת תלונותיו של משה על האיסור שנגזר עליו להיכנס לארץ ישראל, שיחותיו עם הקדוש ברוך הוא בשאלת החטא שבשלו נידון למות ולהיקבר מחוץ לתחומה של ארץ ישראל וקינותיה של יוכבד על בנה שמת בטרם זכה להיכנס לארץ שאליה הוביל במשך ארבעים שנה את בני עמו.²

כפיוט הזולת ל'וזאת הברכה' – 'אז מבטן אמי' – הנדפס בגיליון זה לראשונה,³ מוצג

- * מאמר זה נכתב במסגרת מפעל ההדרתם של יוצרותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, יוזמה הנתמכת על ידי הקרן הלאומית הישראלית למדע ומתנהלת בפיקוחה המדעי של פרופ' שולמית אליצור.
1. קהילות בני ארץ ישראל, בין הללו שמחזור קריאתן בתורה נמשך שלוש שנים וחצי ובין הללו שמחזור קריאתן בתורה היה חד-שנתי, ציינו את השלמת הקריאה בתורה בשבת 'וזאת הברכה', בתאריך שעקרונית לא נתחייבה זיקה בינו ובין יום שמיני עצרת, מועד שמחת התורה של בני בבל. נראה שבחלק מן הקהילות חלה שבת 'וזאת הברכה' בתאריך בלתי קבוע בלוח השנה, בעוד שלמנהגן של קהילות אחרות חלה השבת בתאריך קבוע אחרי שמיני עצרת. לעניינים אלו ראו: ע' פליישר, "שמחת תורה" של בני ארץ ישראל, סיני, נט (תשכ"ו), עמ' רט-כז; הנ"ל, 'לוח מועדי השנה בפיוט לר' אלעזר בירבי קיליר', תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 245-249. על מחזור קריאה חד-שנתי בקהילות בני ארץ ישראל ראה במאמרו: 'קריאה חד-שנתית ותלת-שנתית בתורה בבית הכנסת הקדום', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 25-43.
  2. לסקירה ספרותית מעמיקה של מגוון פיוטים לשבת 'וזאת הברכה' הדנים בהיבטים שונים של פרשת פטירתו של משה, ראו: ש' אליצור, שירה של פרשה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 325-347.
  3. פיוטי הזולת הם אחד ממרכיביה של מערכת היוצר ונועדו במקורם להמיר את נוסח הקבע של הברכה שלאחר קריאת שמע של שחרית (ברכת הגאולה) ולהעביר לפסוק 'מי כמכה באלים יי מי כמכה נאדר בקדש'. סוג הפיוט כונה 'זולת' על שום שאמירתו נקבעה בשלב מסוים של תולדותיו מיד אחר פסקת נוסח הקבע החותמת במילים 'ואין עוד אלהים זולתך'. לענייניו של סוג פיוטים זה ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 227-229, וביתר הרחבה אצל הנ"ל, היוצרות בהתהוותן והתפתחותן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 159-160, 280-307.

דיאלוג מפותח בין משה רבנו, המערער בנימוקים שונים על גזרת מותו, ובין הקדוש ברוך הוא המבהיר למשה כי אין הוא שונה מכלל בני האדם שמיטה נגזרה עליהם. במסגרת המאמר אבקש לברר אלו מטיעוניהם של משה ושל הקדוש ברוך מוכרים לנו ממדרשי חז"ל או מפיוטים מקבילים, ואלו מהם נראים כרעיונותיו המקוריים של יוצר הפיוט. יהי רצון שיעלו הדברים כזיכרון לנשמתה של חוקרת ספרות ומורה דגולה, ד"ר לאה חובב ז"ל, ששקדה לאורך שנים ארוכות על קירוב לבותיהם של תלמידיה לאהבתה של הספרות היפה, וחינתם להוראה מיטבית של מקצוע הספרות לילדי ישראל.

על אודות הפיוט 'אז מבטן אמי'

בעל הפיוט שלפנינו הוא ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן פורה במיוחד שחי במחצית השנייה של המאה התשיעית או במחצית הראשונה של המאה העשירית בארץ ישראל או באחת מן הקהילות הסמוכות לה.⁴ ר' שלמה סולימן הוא הפייטן הקדום ביותר שמחזור שלם של יוצרותיו שרד בכתבי היד של הגניזה הקהירית, ונראה שליוצרותיו נודעה השפעה מכרעת על תבניותיהן של מערכות יוצר מאוחרות יותר שנוצרו במהלך תקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת.⁵

פיוט הזולת הנדפס להלן עשוי מחרוזות מרובעות טורים. הטור הרביעי בכל אחת מן המחרוזות רפריני ומסכם את טענתו של משה במילים 'נְעֵתָה לְמָה אָמוֹת',⁶ ואת מענהו של הקב"ה במשפט 'מִשָּׁה מֵת מִי לֹא יָמוֹת'.⁷ הטורים הרפריניים הללו סייעו למתפללים להבין מי היה הדובר במחרוזת שזה עתה האזינו לה: משה או הקב"ה. הטור הרביעי במחרוזת החותמת את הפיוט איננו רפריני, שכן עליו להעביר לגשר הקבע המוביל לפסוק 'מי כמכה באלים יי מי כמכה נאדר בקדש'. הפיוט מיוסד על אקרוסטיכון אלפביתי ישר,

4. לסיכום ממצאי המחקר על זמנו ומקומו של פייטן פורה זה ראו: ע' הכהן, 'קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד.

5. מחזור יוצרותיו של ר' שלמה סולימן עתיד לראות אור, אי"ה, במהדורתו. לפי שעה ראו: ע' פליישר, היוצרות וכו' (לעיל, הערה 3), עמ' 191-193.

6. או 'נְעֵתָה לֹא אָמוֹת' בהמשך הגרסה שלפנינו, אך נראה שמדובר בשיבוש שיצא מלפני מעתיק כתב היד.
7. במשפט זה מצטט הקב"ה את דבריהם של בני האדם המכירים בהכרחיות המוות לנוכח המציאות שאף משה רבנו, האיש שדיבר עם הקב"ה פנים אל פנים, מת בסופו של דבר. יש לציין כי בכמה כתבי יד שבהם מועתק הפיוט משולבים פזמונים בין מחרוזות הפיוט, דוגמת הפזמון 'מִי גָבַר יְחִיָּה וְלֹא יָמוֹת / הֵן קָרְבוּ יָמֵיךָ לְמוֹת / יָדַע כָּל חַי אֲשֶׁר יָמוֹת / מִשָּׁה מֵת [מִי] לֹא יָמוֹת' המועתק בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 24.166. להערכת פזמונים אלה אינם מקוריים בפיוט, והם משקפים את הפעילות הפייטנית היוצרת בתקופה שבה התחזקו בתפילה הציבורית היסודות המקהלתיים והמוזיקליים. לטיבו של המהלך הליטורגי והשלכותיו הספרותיות ראו: ע' פליישר, שירת הקודש וכו' (לעיל, הערה 3), עמ' 290-311; הנ"ל, היוצרות וכו' (לעיל, הערה 3), עמ' 392-439.

והתיבה שבראש הטורים הראשון והשלישי בכל אחת מן המחרוזות פותחת באות אחת מן האקרוסטיכון. בראש כל טור שני בשש המחרוזות הראשונות של הפיוט חתם הפייטן את שמו: 'סולימן'.

יש לציין כי פיוט הזולת שלפנינו הנו 'תאומר' של פיוט הזולת של הפייטן ר' שלמה סולימן לפרשת 'ויגש' – 'אח מכרתם בנעלים'.⁸ בפיוט הזולת לפרשת 'ויגש' הציג הפייטן דו-שיח מרתק בין יוסף, שליט מצרים האדיר המתנכר לאחיו אך בקיא באופן פלאי בכל מוצאותיהם, ובין יהודה המתחנן לפניו שלא לגלות ברבים את סודם הנורא של בני יעקב. הצד השווה שבין שני הפיוטים הדיאלוגיים הוא הטור הרביעי הרפריני המופיע גם בזולת ל'ויגש' ('אָמַר לְהֵם יוֹסֵף', 'אָמַר לוֹ יְהוֹדָה') ומבהיר מיהו הדובר במחרוזת.⁹ מנחם זולאי, מגדולי חוקרי הגניזה הקאהירית במחצית הראשונה של המאה ה-20, גילה כי פיוט הזולת של ר' שלמה סולימן ל'ויגש' איננו אלא חיקוי לפיוט הזולת הנהדר של ר' פינחס הכהן לאותה פרשה – 'אח בנעליכם מכרתם'.¹⁰ להערכת ייתכן שגם פיוט הזולת של ר' שלמה סולימן לפרשת 'וזאת הברכה' הנדפס בזה הנו חיקוי לפיוט זולת מקביל של ר' פינחס הכהן שלא הגיע לידינו. ר' פינחס הכהן, פייטן בן המאה השמינית שחי בכפרא, פרבר של העיר טבריה, יצר סדרה מרשימה של פיוטים דיאלוגיים לשבת 'וזאת הברכה',¹¹ וסביר להניח שלא הניח ידו גם מהעמדת פיוט זולת דיאלוגי לפרשה זו.

עם זאת יש לבחון את האפשרות שלנגד עיניו של ר' שלמה סולימן עמד פיוט נוסף בעת שיצר את הזולת 'אז מבטן אמי'. בין פיוטי יום שמחת תורה הנדפסים במחזורים האיטלייאניים מופיעים גם פיוטים ארץ-ישראליים לשבת 'וזאת הברכה', וביניהם רהיט שמחרוזתו הראשונה היא: 'אָז מִרְחֵם אָמִי / בְּחַנְתָּ תָמִי / וּבְחַרְתָּ נְאֻמִי / וְלָמָּה אֲנִי מֵת'.¹² הדמיון שבין פתיחתו של הרהיט ובין המחרוזת הראשונה של פיוט הזולת של ר' שלמה סולימן איננו מאפשר להניח כי אין הם תלויים זה בזה. השאלה העומדת בפנינו היא האם

8. הפיוט נדפס לפני שנים רבות על ידי מ' זולאי, 'מקור וחקוי בפיוט', סיני, י (תש"ט), עמ' לד-לה [=הנ"ל], ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 308-309].

9. לסקירה מקיפה של הפייטנות העברית הדיאלוגית לדורותיה ראו: ע' הכהן, 'עיונים בתבנית הדיאלוגית בפייטנות הארץ ישראלית הקדומה ובמקורותיה לאור פיוטי הרחבה דיאלוגיים לפורים', מחקרי ירושלים בספרות עברית, כ (תשס"ו), עמ' 97-171.

10. מ' זולאי (לעיל, הערה 8), שם. זולאי הדפיס באותו מאמר גם את פיוטו של ר' פינחס הכהן. פיוט זה חזר ונדפס מאז פרסומו הראשון פעמים רבות. לניתוחים ספרותיים מעמיקים שלו ראו: ע' פליישר, היוצרות וכו' (לעיל, הערה 3), עמ' 139-144; ש' אליצור (לעיל, הערה 2), עמ' 83-88.

11. ראו: הנ"ל (מהדירה), פיוטי ר' פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, 549-584.

12. ראו: מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאלייאני, ח"ב, ליוורנו תרכ"א, דף קצב ע"ב. כותרתו של הרהיט היפה מאלפת במיוחד: 'קינה (!) זו על דרך שאלה ותשובה להפליג ולהרבות הבכיה (!)'. כמדומה לי שאין להעלות על הדעת שבין יהודי איטליה נהגו בכייה וקינות ביום שמחת התורה, וקרוב לוודאי שמעתיקי הפיוט העתיקו גם את כותרתו ממקור ארץ ישראלי.

בעל הרהיט הושפע מפיוט הזולת של ר' שלמה סולימן, או שמא עמד הרהיט לנגד עיניו של ר' שלמה סולימן עת יצר את פיוטו. לדעתי האפשרות השנייה היא המסתברת יותר. פיוטים ארץ־ישראליים מצאו את דרכם אל חופיו המערביים של הים התיכון בעיקר במשך תקופת הפייטנות הקלאסית, כלומר, עד לסוף המאה השמינית לספירת הנוצרים. פיוטים ארץ־ישראליים בתר־קלאסיים נדירים מאוד במחזורים האירופיים, ונראה כי מן המאה התשיעית ואילך נוצר נתק בין היצירה הפייטנית הארץ־ישראלית ובין קהילות היהודים באיטליה.¹³ סביר אפוא להניח כי הרהיט 'אז מרחם אמי' קדום לפיוט הזולת של ר' שלמה סולימן ועמד לנגד עיניו של הפייטן עת יצר את פיוטו.

הזולת 'אז מבטן אמי' נדפס בזה על פי כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה, d. 57 (2745/12), דפים 40 ע"א–42 ע"א. כתב יד זה הוא מן המרושלים והמשובשים שבכתבי היד שראיתי בגניזה הקהירית, והווקקתי לתקן את נוסח הפיוט על פי כמה כתבי יד מקבילים שעלו אף הם מן הגניזה.¹⁴ אציג תחילה את הפיוט במלואו ואחר אדון בו בפירוט.

13. למחזור יוצרותיו המקיף של ר' שלמה סולימן אין כל זכר במחזורים האירופיים השונים (למעט פיוט הזולת לשבת 'כי תשא' - 'אֲתוּי צֶעַן בְּמִלְכָּם נוֹשְׁעִים' הכלול ב'מחזור חיונים', מחזור 'כמנהג המערביים שנתגוררו בסזיליא' שנדפס בקושטאנדינה בשנת שמ"ה [1585]. עם זאת נראה שפיוטו של ר' שלמה סולימן ופיוטים מזרחיים נוספים הגיעו לקהילות יהודי סיציליה מקהילות היהודים שחיו בחופיה הצפוניים של אפריקה [בעיקר מקהילת יהודי קירואן], ולא נודעה להם השפעה על מחזוריהן של שאר קהילות איטליה. מבחינת אלו 'מחזור חיונים' איננו באמת מחזור אירופי). יש להניח כי יסודו של הנתק התרבותי שנוצר בסוף המאה השמינית בין קהילות הארץ ישראליות לקהילות האיטליאניות כרוך בקץ שלטון של בית אומיה בארץ ישראל בשנת 750 לסה"נ, בהעברת מרכז הח'ליפות מן העיר דמשק לעיר בגדאד ובהתערערות סדרי הממשל בארץ ישראל שתחת השלטון העבאסי. לעניינים אלו ראו: מ' גיל, ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634-1099), א, תל אביב תשמ"ג, עמ' 277-231. ראה גם במאמרו של ר' בונפיל, 'מיתוס, רטוריקה, היסטוריה? עיון במגילת אחימעץ', בתוך: ר' בונפיל, מ' בן-ששון, י' הקר (עורכים), תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים: קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 99-135, הגורס כי סיפורו של ר' סילנו, בן המאה התשיעית, שהייל בחכם הארץ ישראל שגיע לווינוסה (ראה: ב' קלאר [מהדיר], מגילת אחימעץ, ירושלים תש"ד, עמ' יח-ט), מסמן את מעברה של איטליה מתחום השפעתם של בני ארץ ישראל לתחום השפעתן של ישיבות בבל.

14. כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S Misc. 24.166 (להלן כ"א); כ"י קיימברידג', אוסף האוניברסיטה T-S NS 92.62 (להלן כ"ב).

זולת

אֲזַ מִבְּטֶן אִמִּי
סָפְרוּ מִצָּרִים לְזֶרַע יוֹמִי
בְּהוֹלְדֵי קִמּוֹ עַל דְּמִי
וַעֲתָה לְמָה אָמוֹת

5   גַּם מִבְּטֶן יִדְעֵתִיךְ
וְשִׁבְחֵתִי יְמִיךְ וְשִׁנּוֹתֶיךָ
דְּרֵי אֶרֶץ שְׂיֵאמְרוּ בְּאֶסִּיפְתְּךָ
מִשָּׁה מֵת מִי לֹא יָמוּת

10   הִצַּפְנֵתִי יְרַחִים שְׁלֹשָׁה
לְכֵן נִגְזְרוּ עָלַי דְּבָרִים שְׁלֹשָׁה
וְנוֹתַרְתִּי מֵאֲחִים שְׁלֹשָׁה
וַעֲתָה לְמָה אָמוֹת

15   זְמַן אֶהְרֵן אֶחִיד בָּא וְנִמְסָר
יוֹם אַחֲוֹתְךָ בָּא וְלֹא סָר
חֵשׁ קֶצֶף שְׂיֵאמְרוּ כָּל בֶּשֶׂר
מִשָּׁה מֵת מִי לֹא יָמוּת

20   טַסְתִּי מִצָּרִים כְּנֶאֱמַךְ
מִשֵּׁם הוֹצֵאתִי עִמָּךְ
יִדְעֵתִים קִדְשֵׁת שְׁמֶךָ
וַעֲתָה לֹא אָמוֹת

כִּינּוּי שְׂבוּעַת אֲבוֹתֵם
נִזְכַּרְתִּי וְהוֹצֵאתִי אוֹתָם
לֶךְ לְדַרְכְּךָ שְׂיֵאמְרוּ דוֹרוֹתֵם
מִשָּׁה מֵת מִי לֹא יָמוּת

2 לזרע: גרסת כ"א: א' 'לִידְעָה'. יומי: יום היוולדי. 5 מבטן וכו': על פי ירמיהו א, ה. 6 ושבתתי: ועיליתי, ורוממתי. גרסת כ"ב: ב' 'וְקָצַבְתִּי'. 7 דרי ארץ: כינוי לבני האדם. באסיפתך: בעת מותך. 9 הצפנתי וכו': על פי שמ' ב, ב. 10 דברים שלשה: כוונתו לשלוש גזרות של פרעה. לפירוטן ראו בהמשך המאמר. 11 מאחים שלשה: אחרון משלושת האחים: אהרן, מרים ומשה. 13 זמן: כוונתו למועד פטירתו של אהרן. בא ונמסר: ראו במדבר לג, לח ('בחדש החמישי באחד לחדש'). 14 יום: יום פטירתה. ולא סר: כוונתו שיום מותה של מרים נקבע ולא שונה. 15 חש קצף: זמן מותך קרב לבוא. 17 טסתי: מיהרתי. כנאמך: כדברך. 21 כינוי וכו': ראו שמות ב, כד. 23 לך לדרכך: למותך, וללשון השוו מלכים א יט, טו.

- 25 מי כְּמוֹנֵי בְּכָל הַדּוֹרוֹת
נוקם בְּכָל חֲבוּרוֹת
נְשֹׂאתֵי עֵשֶׂר דְּבָרוֹת
וְעַתָּה לֹא אָמוֹת
- 30 שְׁפִתֶיךָ גִּרְמוּ עֵשֶׂר פְּעָמִים
זְכוּרֹן עֵשֶׂר מִיתוֹת מְשֻׁלָּמִים
עֲתִידָה בָּא שְׂיֵאמְרוּ כָּל עוֹלָמִים
מִזְשֶׁה מֵת מִי לֹא יָמוֹת
- 35 פָּצַתְּ לִי 'הֵן קָרְבוּ יְמֶיךָ'
בְּלִשׁוֹן אֲשֶׁר פָּצַתִּי לְרוֹמְמֶךָ
צִלְצַלְתִּיךָ בְּשָׁמַי מְרוֹמְךָ
וְעַתָּה לֹא אָמוֹת
- 40 קוֹם מִזְשֶׁה וְלֶךְ לָךְ
הַרְבּוֹת דְּבָרִים רַב לָךְ
רוּחַ כָּל בְּשָׂר שְׁתֵּאמַר בְּגִלְגֶּלְךָ
מִזְשֶׁה מֵת מִי לֹא יָמוֹת
- שִׁית מֵהוֹדֶךָ עַל יְהוֹשֻׁעַ
כְּמוֹ נִשְׁמַעְתָּ אֵלָיו לְשִׁמְעַ
תְּמִיד אִם יֵאבּוּ עִמָּךְ שְׁמַע
עוֹד אוֹתָם כְּמִמְצָרִים אוֹשִׁיעַ
- וּנְשִׂיר לָךְ שִׁיר

26 נוקם וכו': קשה, ונראה שכוונתו שמשם נקם במצרים בכל מיני חבורות ותחלואים. ראו שמות טו, כו. בכ"י ב הגרסה היא: 'וְיִקָּשׁ בְּכָל הַחֲבוּרוֹת', ונראה שעניינו אחד, אלא ש'החבורות' הן המצריים שנלכדו ברשעם. 29-30 שפתיך גרמו וכו': ראו במדרש הנזכר בהמשך הדיון. 33 פצת: אמרת. הן וכו': דברים לא, יד. 34 בלשון וכו': כוונתו לדברי משה (דברים י, יד): 'הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים'. 35 צלצלתיך: היללתיך. 37 ולך לך: לעולמך. 38 רב לך: על פי דברים ג, כו. 41 שית מהודך וכו': ראו במדבר כו, כ. 42 כמו נשמעת אליו לשמע: כפי שישראל צייתו לך, כך יישמעו ליהושע. ראו יהושע א, יז. 43 אם יאבו וכו': אם ישראל יאבו לשמוע בקול ה'. עמך: כינוי לישראל. יאבו ... שמע: לצירוף ראו יהושע א, יט.

מקורותיו של הפיוט ‘אז מבטן אמי’

הזולת ‘אז מבטן אמי’ פותח בדברי משה:

אֶז מִבְּטָן אָמִי
סָפְרוּ מִצְרִים לְזָרַע יוֹמִי
בְּהוֹלְדֵי קָמוּ עַל דָּמִי
נְעֻמָה לְמַה אָמוֹת

טענתו הראשונה של משה נשענת על האגדה המובאת בשמ"ר א, א (מהדורת שנאן, עמ' 72): "ותצפנהו שלשה ירחים (שמ' ב, ב). שלא מנו המצריים אלא משעה שהחזירה, והיא מעברה תלתא ירחי מתחלה". המצרים, לפי מדרש זה, עקבו אחר הריונה של יוכבד, כדי שתינוקה העתיד להיוולד לא יימלט מגזרתו של פרעה, אך טעו בקביעת ראשית הריונה. עם זאת דומה כי טיעונו של משה בפיוט משונה במידת מה: מכיוון שכבר מעת הולדתי נתון הייתי בסכנת חיים מידי המצרים, אין זה ראוי כי אמות עתה. אמנם נראה כי לנימוק שורש ויסוד במדרש ובפיוטים, קדומים לזמנו של ר' שלמה סולימן, ששמו בפי משה המתחנן על חייו, טיעונים הנוגעים לראשית ימיו.¹⁵ במדרש דברים רבה (יא, י) מצאנו שמשה מתגדל באוזני סמאל שנשלח כדי ליטול את נשמתו:

אני בן עמרם שיצאתי ממעי אמי מהול ולא נצרכת למוהלני, ובו ביום שנולדתי מצאתי פתחון פה, והלכתי ברגלי, ודברתי עם אבי ואמי, ואפי' לו <חלב לא ינקתי, וכשהייתי בן שלשה חדשים התנבאתי ואמרתי שעתיד אני לקבל תורה מתוך להבי אש.

כיוון דומה של טענה למעלתו היתרה של משה על שאר בני האדם מופיע באחד מרהיטיו של ר' פינחס הכהן לשבת 'וזאת הברכה':¹⁶

לא אמות

פְּרוּעַ וּמַהוּל מִבְּטָן יִצְאָתִי
נִוְלַדְתִּי בְּשִׁבְעָה בְּאֶדְרִי וְנִצְפַנְתִּי

2 פרוע: כוונתו לפריעת המילה.

15. יש לשים לב לכך שבתורה לא מצאנו שמשה מתפלל על חייו. משה התחנן לפני הקב"ה כי יותר לו להיכנס לארץ ישראל, אך לא ערער על גזרת מותו. תחנוני אדם על חייו נשמעים לראשונה בספרי הנביאים, ודומה שרוד היה הראשון שהתפלל על חיי אדם, אם כי לא על חייו שלו (ראו שמ"ב יב, טז). במזמורי תהלים שכיחות מאוד תחינות מתפללים על חייהם.

16. ראו: ש' אליצור (לעיל, הערה 11), עמ' 571-572.

וברהיט 'אז מרחם אמי' שכבר הזכרנוהו, עתה הפליג משה וטען כי כבר בעודו ברחם אמו בחן הקב"ה את צדיקותו ובחר בו להיות נביא.¹⁷ נראה אפוא שמקורות אלו עמדו לנגד עיניו של ר' שלמה סולימן, והוא למד מהם כי באחרית ימיו טען משה כי ייחודו ומעלותיו ניכרו כבר בעת לידתו, ואפילו בעודו ברחם אמו. כדרכם של פייטנים פיתח ר' שלמה סולימן את הדרשה, וגרס כי גם הסכנה שריחפה על חייו של משה כבר מעת הולדתו וההצלה הפלאית ממנה הנם תקדים ראוי להצלת נפשו ממוות גם בהיותו בן מאה ועשרים שנה. מענהו של הקב"ה לטענתו של משה תקיף וחד משמעי, אך שני חלקים לו:

גַם מִבְּטֵן יִדְעָתִיךָ
וְשִׁבְחָתִי יִמְיָךְ וְשִׁנּוּתִיךָ
דְּרִי אֶרֶץ שְׂיֵאמְרוּ בְּאֶסְיִפְתָּךְ
מִשָּׁה מֵת מִי לֹא יָמוּת

תחילה מבאר הקב"ה למשה כי גדולתו לא נבעה רק ממעלת כישוריו וגודל אישיותו: הוא נבחר לייעודו עוד בהיותו ברחם אמו, וגדולתו הייחודית מקורה בכך שהקב"ה עמד לצדו לאורך דרך חייו.¹⁸ טענה נוספת של הקב"ה כנגד בקשותיו של משה היא שמותו הקרב הוא דווקא הזדמנות מצוינת ללמד את כלל הבריות כולן כי המיתה היא הגורל הצפוי לכלל בני האדם, ואם משה לא נמלט מגזרת המיתה, ודאי שאיש לא יינצל ממנה. רעיון אחרון זה שכוח הרבה בפיוטי שבת 'וזאת הברכה'. הוא מופיע, למשל, בפיוט המשלשל מתוך קדושתא של ר' פינחס הכהן לשבת זו:¹⁹

כְּשִׁירֵי יְאוּהַבֵּי
כְּנִעְנְשׁוּ עֲלוֹת עַל עֶרְשׁ דְּנִי
לְשֵׁאֵר בְּנֵי הָאָדָם לְבִי דְנִי
לְעִגְמוֹת נַפְשׁ אֶקְרָא וַיְהִי נִי

הרעיון אם כן דומה: אם על צדיקים וכשרים נקנסה המיתה, למה רשאים לצפות כלל בני האדם? ! כל שנותר לאדם הוא להתאבל על גזרת המוות שאין לעמוד כנגדה.²⁰

17. בדומה למסופר על הנביא ירמיהו. ראו יר' א, ה: 'בטרם אצרך בבטן ידעתך ובטרם תצא מרחם הקדשתך נביא לגוים נתתיך'.

18. אם נבחר בגרסת כ"י ב: 'יְקַצְבְּתִי יִמְיָךְ וְשִׁנּוּתִיךָ', הרי שהקב"ה מגלה למשה כי כבר כשנבחר לייעודו, בעודו ברחם אמו, נקבע אימתי עליו למות, ואין הוא רשאי עתה לקבול על הגזרה הישנה. כשם שההשגחה פסקה שעליו להינצל מגזרת פרעה, כן היא קצבה את מניין שנותיו.

19. ראו: ש' אליצור (לעיל, הערה 11), עמ' 554. באותה קדושתא מוצג הרעיון בכמה ניסוחים.

20. ברהיט 'אז מרחם אמי' (לעיל הערה 12) ובי'מדרש פטירת משה רבינו ע"ה' (א' ילינק [מהדיר], בית המדרש, ח"א, ירושלים תשכ"ד,³ עמ' 118) מופיע פיתוח נוסף של הרעיון: אם משה לא ימות יטעו הבריות ויחשבוהו אלוה.

תשובתו של משה ממשיכה להתמקד בראשית ימיו בעולם, אך טיעון התגובה העיקרי שלו מפתיע במיוחד: אני האחרון שנותר משלושת האחים שגאלו את ישראל ממצרים – אהרן, משה ומרים. שני אחיי הגדולים כבר מתו, וראוי שלפחות אחד משלושת האחים שמסרו נפשם למען ישראל, ייוותר בחיים ויזכה להיכנס לארץ ישראל:

הִצַּפְנֹתִי יְרַחֵם שְׁלֹשָׁה
לְכֵן נִגְזְרוּ עָלַי דְּבָרִים שְׁלֹשָׁה
וְנֹתַרְתִּי מֵאֲחִים שְׁלֹשָׁה
נְעֻמָה לְמַה אָמוֹת

מהם שלושת הדברים שנגזרו על משה? נראה שכאן רמז הפייטן למדרש המובא בבבלי, סוטה יב ע"א:²¹

ויצו פרעה לכל עמו – א"ר יוסי בר' חנינא: אף על עמו גזר. ואמר ר"י בר' חנינא, שלש גזירות גזר: בתחילה – אם בן הוא והמתן אותו, ולבסוף – כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו, ולבסוף – אף על עמו גזר.

נשים לב כי במדרש רעיון מחודש ביותר: כבר כשציווה פרעה על המיילדות להמית את ילדי ישראל, כוונתו הייתה למנוע את הולדתו של מושיעם של ישראל, על פי התראתם של איצטגניניו. דרך הילוכו מציג ר' שלמה סולימן רעיון מדרשי נוסף שלא מצאתיו במקום אחר: שלושת החודשים שבהם צפנה יוכבד את משה אחר שנולד, הם כנגד שלוש הגזרות שגזר פרעה על ישראל במגמה למנוע את הולדתו של גואלם.

תשובתו של הקב"ה עונה במישרין לטיעונו של משה: אין הוא שונה משני אחיו, וכשם שמועד פטירתם של אהרן ומרים נקבע ולא חל בו שינוי, כן הגיע עתה זמנו של משה לעבור מן העולם. יתרה מזו, בניסיונו של משה לבטל את גזרת מותו יש משום התנכרות ביחס לאחיו הגדולים שקיבלו עליהם את דינו של הקב"ה ולא מיחו כנגדו:

זְמַן אַהֲרֹן אָחִיךָ בָּא וְנִמְסַר
יוֹם אַחֲוֹתֶיךָ בָּא וְלֹא סָר
חֵשׁ קֶצֶף שִׁיאֲמְרוּ כָּל בְּשָׂר
מִשָּׁה מֵת מִי לֹא יָמוֹת

21. והשוו למובא בשמ"ר כו, א: "לא שלותי" (איוב ג, כו) - בגזירה הראשונה שגזר פרעה עלי, שנאמר (שמ' א, יד) 'וימררו את חייהם', והעמיד לו הקב"ה גואל זו מרים על שם המירור, 'ולא שקטתי' (איוב שם) - מגזירה שנייה (שמ' א, טז) 'אם בן הוא והמתן אותו', והעמיד הקב"ה גואל זה אהרן על שם ההריון, 'ולא נחתתי' (איוב שם) - מגזירה שלישית שגזר ואמר (שמ' א, כב) 'כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו', והעמיד הקב"ה גואל על שם המים זה משה, שנאמר (שם ב, י) 'כי מן המים משיתיהו'. על פי מדרש זה רק גזרתו השלישית של פרעה כוונה כנגד משה.

עתה, משנתמצו טענותיו של משה בתחום הפרטי של חייו, הוא פונה לאזכור מפעלותיו כמנהיג האומה:

טַסְתִּי מִצְרִים כְּנֶאֱמָךְ
מִשֵּׁם הוֹצֵאתִי עַמְךָ
יְדַעְתִּים קִדְשֵׁת שְׁמֶךָ
וְעַתָּה לֹא אָמוֹת

טיעונו של משה הוא, אפוא, כי מי שהיה כה מסור לשליחותו לגאולת ישראל ולימד את העם להאמין באל בורא עולם המושיעם ממצרים, לא ראוי למות בערבות מואב ולא להיכנס עם עמו אל הארץ שהובילם אליה. טיעון זה מצוי הן במדרש דברים רבה יא, י ('אותה שעה אמר משה לפני הקב"ה, רבש"ע, גלוי וידוע לפניך יגיעי וצערי שנצטערתי על ישראל עד שיהיו מאמינים לשמך, כמה צער נצטערתי עליהם במצות עד שקבעתי להן תורה ומצות, אמרתי כשראיתי בצרתן כך אראה בטובתן, ועכשיו שהגיע טובתן של ישראל, אתה אומר לי לא תעבור את הירדן הזה?!') והן בפיוט 'שח ציר נאמן'²²:

שח ציר נֶאֱמָן: לְמָה אָנִי מֵת?
כִּי דִתָּךְ דִּבְשָׁתִּי,
כִּי הָעָם הוֹצֵאתִי,
כִּי וְאֶרְבָּעִים יוֹם צַמְתִּי -
5 וְאֵיךְ תֹּאמַר לִי עֲלֵה וּמוֹת בְּהָר?

1 ציר נאמן: כינוי למשה, והצירוף על פי משלי כה, יג. 4 וארבעים וכו': ראו שמות לך, כח. 5 עלה וכו': על פי דברים לב, ג.

הקב"ה משיב למשה על קובלנתו, ומבהיר לו שאף שמסירותו לעם ישראל איננה מוטלת בספק, עליו לזכור כי הנסים והנפלאות שבכוחם הוציא את ישראל ממצרים היו מעשה ידיו של שולחו:

כִּינּוּי שְׂבוּעַת אֲבוֹתֶם
נִזְכַּרְתִּי וְהוֹצֵאתִי אוֹתָם
לֵךְ לְדַרְכֶּךָ שְׂיֵאמְרוּ דוֹרוֹתֶם
מִשֵּׁה מֵת מִי לֹא יָמוּת.

דברי הקב"ה על 'כינוי' השבועה שבו נזכר וגאל את ישראל, רומזים כנראה ללשון 'פקד

22. הפיוט מועתק במחזוריים האיטלייאניים (לעיל, הערה 12), דף קצג ע"ב.

פקדתי', שעל פי המדרש היו בתודעתם של ישראל כמין 'מילות קוד' סודיות שרמזו על בוא הגאולה, על פי הסיסמה שמסר יוסף לאחיו קודם פטירתו: "וישב יוסף את בני ישראל לאמר פקד יפקד אלהים אתכם והעלתם את עצמתי מזה (בראשית נ, כה)". כן מצאנו בתנחומא שמות כא (מהדורת בובר, ז ע"א):

אמר להם: כך אמר הקב"ה פקוד פקדתי אתכם, סימן היה לישראל, כל גואל שיבא בסימן הזה 'פקוד פקדתי', הם יודעים שהוא גואל של אמת, שכן אמר להם יוסף, ואלהים פקוד יפקוד אתכם (בראשית נ, כד), כיון שהזכיר להם 'פקוד יפקוד' מיד ויאמן העם (שמות ד, לא).

ובאשר לתשובת ה' כי גאולת ישראל הייתה בסופו של דבר מעשה ידי, הרי שמצאנו לרעיון הד' במדרש פטירת משה רבינו' שאף בו מזכיר הקב"ה למשה כמה חסדים גמל עמו וכיצד מילא את מבוקשו במשך כל השנים שהנהיג את ישראל: "שלחתך אל פרעה והוצאת את ישראל ממצרים [...] עשיתך יחיד בעולם, הנחלתך תורתי [...] חזר משה והודה על הכל ואמר לפניו רבש"ע גדלתני והרבה טובות עשית לי שאיני יכול לספר אחת מני אלף".²³

ועדיין לא רפו ידיו של משה, והוא ממשיך להזכיר לקב"ה את גדלות מעשיו כמנהיג ישראל:

מִי כְמוֹנֵי בְּכָל הַדּוֹרוֹת
נֹקֵם בְּכָל חַבּוּרוֹת
נִשְׁאַתִּי עֶשֶׂר דְּבָרוֹת
וְעֵתָה לֹא אָמוֹת.

פשר דבריו של משה אינו ברור לחלוטין,²⁴ אך נראה שהפייטן נסמך על הפסוק: "חַבּוּרוֹת פָּצַע תִּמְרוֹק בְּרַע וּמְכוֹת חֲדָרֵי בִטָּן" (משלי כ, ל), הנדרש בפס"ר הוספה א, ב (מהדורת איש-שלום, דף קצו ע"א):

ויהי בחצי הלילה, ז>ה <ש>אמר <ה>כתוב: <חבורות פצע תמרוק ברע ומכות חדרי בטן' (משלי כ, ל), כל מכות המרדות שהביא הקדוש ברוך הוא על המצרים, בשביל למרקם מן הרעה, כדי שיוציאו המצריים את ישראל מאצלם.

משה גורס אם כן כי הן פועלו ההרסני שנועד להעניש את המצרים על שהתעללו

23. לעיל, הערה 20, עמ' 119.

24. בכ"י ב הגרסה היא: 'וְנֹקֵם בְּכָל חַבּוּרוֹת', ולפי זה כוונתו: הלוכד את חבורות המצריים.

בישראל,²⁵ והן העובדה שהנחיל את התורה לישראל ("כמה צער נצטערת עליהם במצות עד שקבעתי להן תורה ומצות" – דב"ר יא, ט) ראויים להצילו מגזרת המיתה. מתוך דבריו של משה נרמזת גם הזיקה בין עשר המכות שבהן היכה את המצרים ובין עשרת הדיברות שחקוקים היו על הלוחות שנשא בידיו, ומתוך צירוף שתי העשירות מבקש משה כי תוסר מעליו גזרת המיתה.

בפעם הזו הקב"ה אינו עונה במישרין לנימוקיו של משה לביטול הגזרה, ובוחר בטענה כי משה בעצמו הוא האחראי לכך שגזרתו של הקב"ה לא הושעתה כשניתן היה עדיין להפרה:

שְׁפַתֶּיךָ גָּרְמוּ עֲשׂוֹר פְּעָמִים
 זְכוּרֹן עֲשׂוֹר מִיתוֹת מְשַׁלְּמִים 30
 עֲתִידָ בָּא שְׂיֵאמְרוּ כָּל עוֹלָמִים
 מִשָּׁה מָת מִי לֹא יָמוּת.

כנגד עשר המכות שבהן היכה משה את המצרים וכנגד עשרת הדיברות שחקק משה על הלוחות, מציב הקב"ה עשירייה אחרת, שאיננה מלמדת זכות על משה. עשר פעמים גזר הקב"ה מיתה על משה, ובכל אחת מן הפעמים ציפה כי משה יעמוד ויתחנן על ביטול הגזרה, אך משה נמנע מלהתפלל על חייו, כיוון שסמך על כוחו להשעות את פסק הדין סמוך לביצועו. עתה, בשעה האחרונה, שוב אין בכוחו של משה להפר את הכרעת האל. דברי הפייטן נסמכים על דרשה מפותחת בדב"ר יא, י:

א"ר יוחנן עשר מיתות כתובות עליו על משה ואלו הן [...] מלמד שעד עשרה פעמים נגזר עליו שלא יכנס לא"י, ועדיין לא נתחתם גזר דין הקשה עד שנגלה עליו בית דין הגדול, אמר לו גזירה היא מלפני שלא תעבור, שנא' כי לא תעבור את הירדן, ודבר זה היה קל בעיניו של משה שאמר, ישראל חטאו חטאות גדולות כמה פעמים וכיון שבקשתי עליהם רחמים מיד קבל ממני [...] אני שלא חטאתי מנעורי לא כל שכן כשאתפלל על עצמי שיקבל ממני, וכיון שראה הקב"ה שקל הדבר בעיניו של משה ואינו עומד בתפלה, מיד קפץ עליו ונשבע בשמו הגדול שלא יכנס לא"י שנאמר (במ' כ, יב) לכן לא תביאו את [הקהל] הזה.

נראה אפוא שהקב"ה, לפי דברי הדרשן והפייטן, מאשים את משה בביטחון עצמי מופרז. משה היה כה משוכנע שיצליח להסיר מעל ראשו את גזרתו של הקב"ה, עד כי נמנע מלהתחנן לפני ה' מיד על ביטול הגזרה והיה סמוך ובטוח שעתותיו בידו וקודם למימוש הגזרה ישכיל לבטלה, כדרך שהסיר מעל ישראל את כל הפורענויות שאיים הקב"ה להביא

25. יש לציין כי גם ברהיט של ר' פינחס הכהן שכבר הוזכר לעיל (הערה 16, עמ' 571-574), טוען משה כי עשר המכות שבהן היכה את המצרים לאורך שנה שלמה ראיות להצילו ממיתה.

עליהם. משה, בשפתיו, וליתר דיוק – בשתיקתו, הביא לכך שזיכרון עשר המיתות שנאמרו בו אכן יתקיים.²⁶
 משה אינו מתייחס להאשמתו של הקב"ה.²⁷ הוא בוחר למחות כנגד חוסר ההגינות בדרך שבה בישר לו הקב"ה על עונשו:

פְּצַתְּ לִי יְהִן קָרְבוֹ יְמִידָה
 בְּלִשׁוֹן אֲשֶׁר פְּצַתִּי לְרוּמְמָה
 צְלַצְלִיתִיךָ בְּשָׁמַי מְרוּמָה 35
 וְנְעֻמָה לֹא אָמוֹת

קובלנת משה בפני הפייטן נסמכת אף הם על מדרש עתיק – מדרש תנאים לדברים לא (מהדורת הופמן, עמ' 178):

[...] בשעה שאמר הקב"ה למשה הן קרבו ימין למות, השיב משה ואמר לפני הקב"ה, רבונו של עולם בלשון שקלסתי בו אתה גוזר עלי מיתה [...] ומה קלסו, שאמר לפניו (דב' י, יד): "הן לה' אלהיך השמים ושמי השמים", והקב"ה אמר לו: "הן קרבו ימין למות".

מאחרי טענתו של משה על האירוניה המרה שבלשון 'הן' שבה הוא מתבשר על מותו הקרב, מסתתרת למעשה האשמה כבדה. משה רבנו עמל כל ימיו לקרב את ישראל לאמונה בקב"ה שמאומה לא ייבצר ממנו, ולטפח בעם את תחושת הייעוד והבחירה: "הן ליי אלהיך השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה: רק באבתיך חשק יי אלהיך אותם ויבחר בזרעם אחריהם בכס מכל העמים כיום הזה" (דברים י, יד-טו), ועתה הקב"ה נאחו כביכול בנימוקים פורמאליים שבעטיים אין משה רשאי להיכנס לארץ ישראל. אם אכן הוראת משה לעם כי לקב"ה 'השמים ושמי השמים הארץ וכל אשר בה' אמת היא, מה מונע מן הקב"ה לעבור על מידותיו ולהניח למשה להיכנס לארץ?!

הקב"ה אינו משיב להתרסתו של משה, וכפי שבמקרא משיב ה' למשה: "רב לך, אל תוסף דבר אלי עוד בדבר הזה" (דברים ג, כו), מביא גם הפייטן את תגובת ה': "הַרְבּוֹת דְּבָרִים רַב לָךְ". אבל בתשובה אחת נאחו ר' שלמה לכל אורכו של הפיוט: אף אם יש שמץ של צדק בטענותיו של משה, לא ניתן להסיר ממנו את גזרת המוות ולהניח לו לחיות. משה ראה את האלוקים פנים אל פנים, לא אכל ולא שתה ארבעים יום וארבעים לילה ועור פניו קרן כך שבני ישראל יראו מגשת אליו, אך משה הנו בן תמותה וכיתר בני האדם מוות אחריתו.

26. ואפשר גם שכוונת הפייטן היא שמשה בשפתיו הסיר חרון אפו של ה' מישראל עשר פעמים (ראה במ' יד, כב), אך עתה עשר מיתות שנאמרו בו אכן יתקיימו.

27. התעלמותם של המידיינים איש מדברי זולתו היא קו מאפיין ברבים מן הפיוטים הדיאלוגיים העבריים והארמיים. ראו במאמרי (לעיל, הערה 9), עמ' 101.

מכאן ואילך לא נזקק עוד ר' שלמה סולימן בפיוטו לתכנים מדרשיים או לתכנים הבאים בפיוטים קדומים יותר. הוא מציג בפני שומעיו את דברי ה' למשה בנושא, כפי שהם מופיעים במקומות שונים במקרא, וממלא את חובתו הליטורגית להעביר את נושא הפיוט לעניינה של קריעת ים סוף.

קום מִשָּׁה וְלֵךְ לֵךְ
 הַרְבּוֹת דְּבָרִים רַב לֵךְ
 רוּחַ כָּל בְּשָׁר שְׁתֵּאמַר בְּגִלְגֵל
 מִשָּׁה מֵת מִי לֹא יָמוּת 40

שֵׁית מְהוּדָךְ עַל יְהוֹשֻׁעַ
 כְּמוֹ נִשְׁמַעְתָּ אֱלֹהֵי לְשִׁמְעַ
 תְּמִיד אִם יֵאבֹו עִמָּךְ שְׁמַע
 עוֹד אוֹתָם כְּמִמְצָרִים אוֹשִׁיעַ

ונשיר לך שיר

כך אפוא עיבד ר' שלמה סולימן תכנים מדרשיים ופייטניים בפיוט הזולת 'אז מבטן אמי', ושילבם בפיוט דיאלוגי בין מנהיג האומה המתחנן על חייו ובין בורא עולם המשיב את פניו ריקם. דרך הילוכנו יכולנו לעמוד על דרכי הליקוט והצירוף שנהג בהן הפייטן, וכמדומה שאף עלה בידי להצביע על כמה מקומות שבהם פיתח רעיונות דרשניים מקוריים. בין כך ובין כך פיוט זה פותח לנו צוהר גם אל דרכי החשיבה המעמיקות של קדמונינו בסוגיות של חיים ומוות.